

Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Utanheds såg och kvarn

Utanheds såg och kvarn ligger i Nås i Vansbro kommun. Byggnaden utgör ett välbevarat exempel på småskalig kvarn- och sågverksamhet på 1800-talet. Utanheds såg och kvarn byggnadsminnesförklarades 2018.

Beskrivning

Historik

Utanheds kvarn är uppförd 1869–70 av Josef Lars Larsson. Sågen som är hopbyggd med kvarnen på dess östra långsida tillkom efter 1880.

Utanheds kvarn är en tullkvarn, där man fick betala för att få mala sin säd till mjöl. Kvarnen och sågen har gått i arv i Josefs-släkten. Sonen Per-Olof Larsson drev verksamheten till 1941 och därefter tog hans son, Josefs Lars Olsson över. Verksamheten upphörde några år därefter.

1961 skänktes kvarnen och sågen till Nås Hembygdsgille. Enligt gåvobrevet fick föreningen uppdraget att vårda och förvalta vattenkvarnen på sin nuvarande plats ”till åminnelse av en gången tid och fäders gärning i det förgångna.”

Åren 1984–1986 genomfördes en omfattande restaurering med medel beviljade av Riksantikvarieämbetet. Efter restaureringen kunde man åter mala mjöl i kvarnen. Även 2020 genomfördes en större restaurering av byggnaden, där bland annat taket byttes.

Figur 1. En bevarad skylt ingår i kvarnens inventarier. Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Miljö

Utanheds såg och kvarn är placerad precis intill Västerdalälven som här bildar Utanhedsforsen. En tilloppskanal parallellt med älven, ca 300 meter lång och fyra meter bred anlades för att leda vattnet till kvarnbyggnaden.

Figur 2. Tilloppskanalen som löper parallellt med älven. Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Figur 3. Vy från kvarnbyggnaden västerut. Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Byggnaden

Kvarnen är inrymd i en rödfärgad timmerbyggnad med tak av pärt och stenlagd grund. Den har tre våningsplan och har två kvarnar. Varje kvarn har två kvarnstenar, en undre sten(liggaren) och en övre sten (löparen som roterar) som drivs av varsin vattenturbin. Turbinerna försågs med vatten från älven genom en stensatt kanal.

I direkt anslutning till kvarnbyggnaden, på dess östsida, ligger ett mindre såghus med en så kallad stockcirkelsåg. Sågen drevs av södra kvarnens vattenturbin. Den södra kvarnens axel kunde med en lyftarm lyftas ur när cirkelsågen behövde hela turbinens kapacitet. Sågen är uppförd dels av timmer, dels av reglad brädvägg, samt har tak av pärt. Sågbänken är troligen tillverkad i Nås. Här har sågats både plank och bräder. Den sista stocken skall ha sågats 1941. Till södra vattenturbinen finns också en likströmgenerator kopplad, installerad på 1920-talet. Den var byns belysningsströmkälla ända fram till 1940-talet.

Hela kvarnprocessen med bevarad teknisk utrustning är synnerligen välbevarad. I kvarnbyggnaden finns en välutrustad snickarverkstad inredd och en bergslagskamin installerad som värmekälla i ena hörnet. Här finns också en slaf att vila på medan man väntade på att säden skulle malas klart.

Mitt emot kvarnarna finns delar av hjulmakeriverkstad, en riktbank för vagnshjul kvar som vittnar om att annan verksamhet också förekommit här. I själva kvarnlokalen finns också en ramsåg upphängd i taket som kan sänkas ner och användas vid snickeriarbeten.

Figur 4. Kvarnbyggnadens norra gavel. Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Figur 5. Såghuset på kvarnens östra sida. Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Figur 6. Kvarnhusets västfasad med dammluckorna och tilloppskanalen. Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Figur 7. Snickeriverkstaden. Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Figur 8-9. Kvarnbyggnadens interiör. Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Byggnadsminnesförklaring

Motivering till byggnadsminnesförklaringen

Utanheds kvarn och såg är ett mycket välbevarat exempel på småskalig kvarn- och sågverksamhet från 1800-talet. Genom sitt läge vid Västerdalälven och utnyttjande av dess vattenkraft intar kvarnen en särställning bland liknande anläggningar i landet. Utanheds kvarn och såg vittnar om lokalt tekniskt kunnande i Nåsbygden.

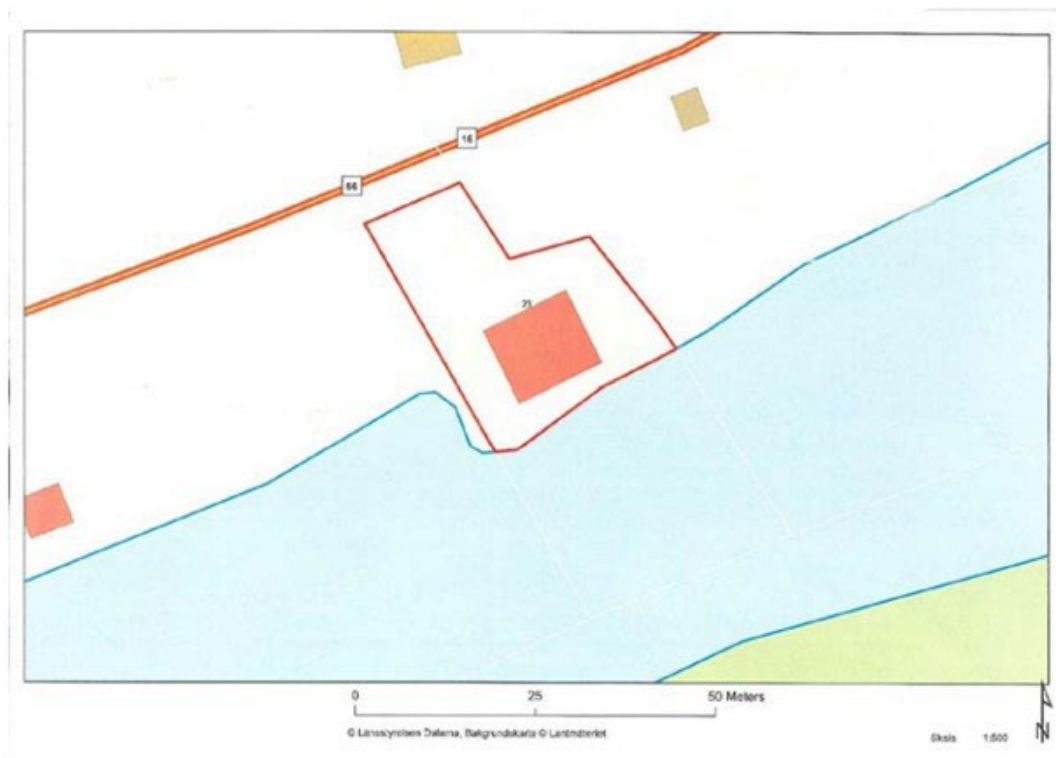
Skyddsbestämmelser

1. Byggnaden får inte rivas, flyttas, byggas om eller på annat sätt förändras.
2. I byggnadens inre får inte göras ingrepp i stomme eller förändring av rumsindelning, fasta inredningen eller den tekniska utrustningen.
3. Byggnaden skall underhållas så att den inte förfaller. Vård och underhållsarbeten skall utföras för byggnaden traditionella material och metoder.
4. Markområdet närmast kvarnen skall inte ytterligare bebyggas eller förändras.

Samråd skall ske med länsstyrelsen i frågor som rör underhåll och vård av byggnader och område.

Om särskilda skäl föreligger för att ändra byggnadsminnet i strid mot skyddsföreskrifterna får länsstyrelsen enligt 3 kap 14 § KML lämna tillstånd till sådana förändringar.

Figur 10. Byggnadsminnets skyddsområde. Ur beslut 2018.10.08.

Administrativa fakta

Kommun: Vansbro

Fastighetsbeteckning: Hjulbäck 26:3

Byggnadsminnesförklaring: 2018.10.08

Tillgänglighet: Kan upplevas på plats.

[Byggnadsminnesförklaring Utanheds såg och kvarn beslut 2018.10.28](#)
[Utanheds såg och kvarn i Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister](#)